

Janus-arcú erdélyi irodalom

[2011. február]

Mára nem kell különösebben bizonygatni azt, hogy létezik az erdélyi magyar irodalom. Ez mindenekelőtt tapasztalati tény: olvassuk és beszélünk róla – mint fogalom, szinte megkérdőjelezhetetlen, nemcsak a jelenben és a közelmúltban, tehát a Trianon utáni évtizedekben, hanem a távolabbi múltban is. Klasszikus mesterei Apáczai Csere János, Kemény János, Bethlen Miklós, Mikes Kelemen, Árva Bethlen Kata, Jósika Miklós és Kemény Zsigmond. A magyar elbeszélő prózának egy egész áramlata – erdélyi irodalom. Mindezzel azonban nem adtunk választ arra a kérdésre, hogy ennek a több évszázados irodalmi hagyománynak és főként az 1918 utáni irodalomnak az „erdélyisége” miben áll. Miben más ez az irodalom, mint a magyar nemzeti irodalom más változatai.

Meg lehet kockáztatni a gondolatot, miszerint az erdélyi irodalom kettős szellemi és fogalmi térben helyezkedik el, és éppen ennek az elhelyezkedésnek a mikéntje adja meg az „erdélyiség” magyarozatát. Az első fogalmi teret az irodalmi regionalizmus és az egyetemesség (európaiság) adottságai határozzák meg, a másodikat pedig egyfelől az irodalom nemzeti kötődése, másfelől az irodalom függetlenedése mindattól, ami tradicionálisan nemzeti. E két fogalmi ellentétpár természetesen egymással is összefügg: a regionális és a nemzeti elv éppúgy közel áll egymáshoz, mint az egyetemesség igénye és a nemzeti elv elutasítása.

Az első fogalmi térnek tehát a regionális és az egyetemes irodalmiság a vonatkozási pontja. Az erdélyi múlt nagy magyar írói természetesen nem voltak regionális jelenségek, a regionális irodalom természeti és táji kötődései mindazonáltal ugyanúgy szerepet kaptak náluk, akár a Dunántúl vagy a Felvidék iróinál: Kemény Zsigmond „erdélyisége” ugyanolyan irodalomtörténeti realitás, mint Vörösmarty „dunántúlisága” vagy Mikszáth „felvidékisége”. Vonatkozik mindez az 1918 utáni erdélyi magyar irodalomra is, amelyben a táj és a történelem motívumainak, például Kós Károly műveiben Kalotaszegnek, Nyirő Józsefnél és Tamási Áronnál a székelységnek vagy Karácsony Benő és Molter Károly esetében az erdélyi magyar kisvárosnak szemlélet-, poétika- és stílusalakító szerepe volt. Ugyanez vonatkozik a költészetre is: Reményik Sándor verseinek otthona Kolozsvár, Áprily Lajos verseinek Nagyenyed, Tompa László verseinek Székelyudvarhely – és sorolhatnám tovább: az erdélyi magyar költészetből egy valóságos lírai „geográfia” is kibontakozik.

Az „erdélyiséget” – az erdélyi magyar irodalom újjászületése idején, vagyis a húszas években – szokás volt úgy megjelölni, mint olyan szellemi entitást, amelynek az erdélyi táj, az erdélyi múlt és az erdélyi magyar népélet a meghatározói. Ezt az elméletet fejtette ki Kuncz Aladár a Nyugat 1929-es évfolyamában közreadott Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában című tanulmányában. Az „erdélyi gondolat” – állapította meg a tanulmányíró, minden bizonnyal a húszas évek egyik szellemi mesterének: a francia Bergsonnak a vonzásában – „mint a teremtésben megfoghatatlan isteni lendület, éppen úgy testet ölt Erdély ezerarcú, vadregényes természeti szépségeiben, mint ahogy előre megrajzolta az erdélyi történelem, műveltség és irodalmak fejlődésének változatosan hullámozó voltát”. Erdély valóban egyedi „magyar tájnak” volt tekinthető: természeti adottságai, történelmi múltja, kulturális hagyományai következtében (akárcsak a Dunántúl, az Alföld, a Felvidék).

A trianoni megrázkódtatásokból lassan magához térő és feladataira ráismerő erdélyi magyar szellemi életben kétségtelenül volt némi hajlandóság arra, hogy valamilyen erdélyi regionalizmust alakítson ki. Ez mégsem következett be, részben azért, mert az erdélyi magyarságnak – összehasonlítva a Felvidék vagy a Délvidék magyarságával – létszámát, valamint kulturális hagyományait és intézményeit tekintve már korábban is igen nagy, sőt meghatározó szerepe és súlya volt a nemzeti művelődésben. Részben amiatt, hogy az erdélyi magyar irodalom már 1918 utáni kényszerű újjászületésében sem volt pusztán regionális képződmény: nemcsak saját hagyományai alakították, hanem a magyar nemzeti irodalom egyetemes hagyományai és értékrendje is, például olyan írók és művészek közvetítésével, akik akkor már a nemzeti kultúra központi műhelyeinél és irányzatainál kaptak szerepet. A legjobb példák erre a szellemiségét tekintve bátran „erdélyi költőnek” tekinthető Ady Endre, a „nyugatos” Kuncz Aladár és a modern művészetben már rangot szerzett Kós Károly – az első Budapesten telepedett le, a másik kettő

Budapestről tért haza.

Az erdélyi irodalomban – a regionális hagyományok és kulturális értékek gondozása, képviselése mellett – mindig kellő hatékonysággal és gazdasággal érvényesült az egyetemes magyar szemlélet, sőt az európaiság igénye. Midőn Kuncz Aladár 1929-ben átvette az Erdélyi Helikon szerkesztését, arra törekedett, hogy az erdélyi folyóirat az egész magyar irodalmi kultúra fontos műhelye legyen, akár a Nyugat, és éppen Babits Mihály Európaiság és regionalizmus című programadó tanulmányának közlése nyomán rendezte meg folyóiratában azt az ankétot, amelynek keretében négy ország (Magyarország, Románia, Csehszlovákia, Jugoszlávia) fiatal magyar írói tettek hitet a magyar nemzeti irodalom egységének követelménye mellett. Ugyanilyen fontos követelményt jelentett az európai szellemiség és igényesség. Áprily Lajos, az Erdélyi Helikon első szerkesztője, rövid beköszöntőjében így jellemezte az erdélyi magyar irodalom hivatását: „Erdélyisége világfigyelő tető, nem szemhatár-szűkítő provincializmus... Várja a források friss erejét, de a távoli torkolatok is fellüktetnek benne.” Az előbb idézett Kuncz Aladár pedig egyenesen a regionális kultúráktól várta, némely mai elképzelésekkel egészen megegyező módon, az új Európa szellemi megalapozását. „Európa – állapította meg Erdély az én hazám című 1929-es írásában – a termékeny, haladó szellemű nagy műveltségi és politikai együttműködéshez csupán magukat szabadon kifejező regionalizmusok útján juthat el. Előbb össze kell törniök a műegységeknek a lehető legkisebb darabokra, hogy az új és összegző szellemi áramlat megcsinálja belőlük a valódi egységet.”

Ez a gondolat megegyezett Babits imént említett tanulmányának koncepciójával, amely arra utalt, hogy az irodalmi regionalizmusoknak is az európai kultúrák hagyományos, csak éppen az első világháború következtében felbomlott szellemi egységét kell képviselniük, helyreállításában közreműködniük.

Egyszermind érzékeltette az erdélyi irodalom távlatosabb jelentőségét is: „Nincs Európában irodalom, melynek számára a saját regionalizmus előbb, égetőbb, fájóbb problémát jelentene, mint a magyarnak. De talán, ahol ennyire fáj és él ez a probléma, ott kétszeres joggal lehet remélni, hogy a regionalizmus önmagából növeszthet ki valamit, ami több nála, valamit, ami nem csupán partikuláris érdekű, ami az embert és a mai embert mélyen és lényegesen érintheti.”

Az erdélyi irodalom, miként már szó esett róla, egyfelől abban a fogalmi térben helyezhető el, amelynek a regionalizmus és az egyetemesség (európaiság) a szélső pontjai: regionális hagyományokból és tapasztalatokból táplálkozik, de mindig az egyetemesség távlatát kívánja megteremteni, és Európát szólítja meg. Másfelől nemzeti (nemzetiségi) kérdésekre (sorskérdésekre) kell válaszolnia úgy, hogy ne maradjon meg pusztán a nemzeti retorika és a népszolgálat körében, hanem valóban eljusson a költészet időtlen magaslataira.

Azok között a fogalmak között, amelyeket a magyar történelem szentesített és a közmegegyezés elfogadott, a nemzet és az irodalom fogalma egymással mindig szoros kapcsolatban állt. Teremtő kölcsönösség jött létre közöttük: egyfelől a nemzeti történelem és azok a törekvések, amelyek a történelem során érvényesülni kívántak, és igen gyakran vereséget szenvedtek, mindig meghatározták irodalmunk önmagáról hagyományosan kialakított képét, nemegyszer küldetéstudatát. Nem kevésszer abban az értelemben, hogy az irodalomnak kellett helyreállítania a nemzet megbomlott szellemi egyensúlyát vagy megtört kulturális és politikai egységét. Másfelől az irodalomban nyilvánult meg az az identitás, konstituálódtak azok a személyiségjegyek, amelyek a magyarság nemzeti jellegét, mondhatnám így is: kollektív személyiségét alkotják.

A magyar történelemből a nemzet és az irodalom fogalmai szinte Janus-arccal néznek reánk: ami az egyik oldalról szemlélve egy történelmi emberközösség küzdelme a megmaradásért, az a másik oldalról magasrendű művészi, irodalmi értékek történeti folytonossága és rendszere, ami az egyik nézetben gondolat, költői kép és versforma, az a másikban emésztő küzdelem és gyötrődés avégett, hogy egy emberi közösség otthont találjon saját szülőföldjén, a nemzetek közösségében, és kapjon lehetőséget arra, hogy kifejleszthesse a maga szellemi és erkölcsi értékeit.

Az erdélyi irodalom is ilyen Janus-arcot mutat: egyfelől a maga nemzeti (nemzetiségi) felelősség- és szerepvállalásában, másfelől abban az irodalmiságban, amelynek mértéke mindig az esztétikai érték, és nem pusztán a szolgálat készsége – ez utóbbiból még nem lesz irodalom. A nemzeti szolgálatvállalás mindazonáltal elválaszthatatlan az erdélyi magyarság irodalmától, minthogy voltak korszakok (az utolsó és leginkább brutális alig két évtizede ért véget), amidőn az irodalomnak kellett vállalnia azt, hogy minden áttételezés nélkül a nemzeti élet egyetlen otthona, műhelye és megnyilvánulása legyen. Ebben a helyzetben az irodalom nem pusztán a kultúra központi régiójában foglal helyet, ahogy ezt a közép- és kelet-európai hagyományok megszabták, és nem is egyszerűen „a szellemi élet mindenese”, ahogy ezt

ugyancsak a közép-európai irodalmakról szólván – Közép-Európa című tanulmányában a Tanú 1932-es évfolyamában – Németh László megállapította, hanem maga a nemzeti élet, az önazonosság hordozója, a megmaradásnak egyetlen hatékony stratégiája. Azaz nem pusztán irodalom, ha mindenekelőtt természetesen irodalomnak kell is lennie.

Az utolsó két évszázad folyamán alighanem két nagy fordulatot (paradigmaváltozást) ért meg az európai irodalom (a világirodalom). Az elsőt a romantika, elsősorban Herder és a Schlegel testvérek történelem- és művészetbölcselete hozta, amely az egész kontinensen, de főként a közép- és kelet-európai régiókban, tehát a német, lengyel, a cseh, a szlovák, a horvát, a szerb, a román, az orosz és természetesen a magyar kultúrában szervesen összekapcsolta az irodalom és a nemzet ügyét, és az irodalmat tette meg a nemzeti szellem és identitás legfontosabb letéteményesének. Ennek a fordulatnak a nyomán bontakozott ki a magyar nemzeti irodalom is, mondjuk Berzsenyi Dániel és Kölcsey Ferenc romantikájától kezdve, és ennek a „herderi” fordulatnak a szellemisége él tovább az erdélyi magyar irodalmi kultúrában Reményik Sándor és Áprily Lajos költészetétől, Kós Károly regényeitől kezdve máig: Sütő Andrásig, Kányádi Sándorig és Szilágyi Domokosig.

A második nagy fordulatot a huszadik század átalakult világképe és új bölcselete indította el, méghozzá két módon, két áramban: egyrészt az egzisztencialista filozófia, másrészt a modern nyelvfilozófia indításai nyomán, s ha az első nagy fordulat Herder, a második Heidegger és Wittgenstein nevéhez köthető. Ennek a fordulatnak a jegyében válik az irodalom előtt álló nagy kihívássá egyrészt maga az emberi létezés, amelyre elsősorban az irodalom, a művészet képes választ adni, minthogy az emberi lény leginkább a művészi alkotásban tud azonosulni önmagával és magával az emberi létezéssel, mi több, a Teremtővel: hiszen maguk a szent szövegek és az imák is mindig a költészet magaslatán szólalnak meg a lelkeket mozgósító erővel. Ahogy Heidegger írta nevezetes, Hölderlin és a költészet lényege című tanulmányában: „A költészet a lét és a dolgok alapító megnevezése – nem tetszőleges mondás, hanem az, ami által válik csak minden nyilvánvalóvá, amit aztán a mindennapi beszédben megbeszélünk és elintézünk.” A másik, az irodalom előtt álló nagy kihívás pedig maga a nyelv, az a tény, hogy az ember a nyelv által azonosítja önmagát, és az emberi létezés valójában a nyelv által történet létezés, amiből az is következik, hogy az irodalom nem etikai vagy bölcseleti mondanivalója, hanem csupán nyelvi és poétikai felépítése által létezik, következésképp a műalkotásnak nincs nemzeti felelőssége és morális célzata.

A magyar irodalom „heideggeri” fordulata tulajdonképpen már a két világháború között végbement (Kosztolányi Dezsőnél, Szabó Lőrincnél, József Attilánál), majd az elmúlt évtizedekben bontakozott ki szemünk láttára a „wittgensteini” fordulat. Mindez azonban nem teszi érvénytelenné a „herderi” szellemiség és kultúra hagyományait és jelen idejű érvényességét: azok, akik az emberi létezés abszurd tapasztalataival vagy éppen magával a nyelvvel küzdenek, nem kell elutasítaniuk a nemzeti közösség iránt érzett felelősségtudatot és a nemzeti kultúra szolgálatát. Különösen a kisebbségi létben, ahol többnyire nincs is mód arra, hogy valaki kivonuljon a szellemi küzdelmek arénájából, és magát a létezést szemlélve vagy a nyelvfilozófiák tanításai között búvárkodva építsen magának személyes identitást.

Talán nincs is szükség ilyesmire, a műalkotás értékét ugyanis nem az dönti el, hogy valaki milyen paradigmához igazodik. A valóban értékes műalkotásokat sohasem lehet egyetlen irodalmi paradigmához hozzákötni, és az irodalom általában mindig több mint pusztán irodalmi értékek együttese. Alighanem igaza van T. S. Eliotnak, aki a következőket jegyzi meg: „Az irodalom »nagyságát« nem lehet kizárólag irodalmi értékmérőkkel meghatározni, bár nem szabad elfelejteni, hogy azt, vajon valami irodalom-e avagy sem, csakis irodalmi értékmérőkkel határozhatjuk meg.” Vajon miben állnak azok az „irodalmon kívüli” minőségek, amelyek megszabják valamely műalkotás „nagyságát”? Ezek között minden bizonnyal ott vannak a műalkotásban kifejezésre jutó gondolat és erkölcs értékei, következésképp a nemzeti identitás és kultúra fenntartásának értéke is. Erre utal különben René Wellek és Austin Warren ismert irodalomelméleti kézikönyve (Az irodalom elmélete) is, midőn az írói alkotások értékelésének két alapvető kritériumát a következőképp jelöli meg: „a művészet mint öncél s a művészet mint közösségi rítus és kulturális kötőerő”. A „közösségi rítus és a kulturális kötőerő” pedig kétségtelül magában foglalja a nemzeti szerep- és feladatvállalást, azaz az irodalom „herderi” paradigmáját és szemléletét.

Az irodalmi paradigmák általában különben sem érvényesülnek a maguk vegytiszta mivoltában, és éppen az erdélyi irodalom példázza azt, hogy a „herderi”, a „heideggeri” és a „wittgensteini” irodalom-felfogás tulajdonképpen nemcsak összefér egymással, hanem szintézisbe is hozható. Ez az irodalom számos olyan művet kínál számunkra, amely átfogó módon több irodalom-felfogást és paradigmát is képvisel. Így, hogy csak a költészet köréből hozzak példákat, Dsida Jenő történelmi zsoltára: a Psalmus hungaricus, Kányádi

Sándor nagyívű költeménye: a Halottak napja Bécsben, vagy Szilágyi Domokos nemzeti „sorskérdésekkel” viaskodó poémája: a Bartók Amerikában (tovább folytathatnám a felsorolást) egyszerre és egymástól elválaszthatatlanul mutatja a „herderi” és a „heideggeri” paradigmák tulajdonságait, hiszen mind a három az emberi létezés végső dolgait ragadja meg, egyszersmind az erdélyi magyarság, az egész magyarság „sorstapasztalatait” fejezi ki.

Az irodalom és a nemzeti irodalom fogalmát ezért ma sem lehet egymással szembeállítani. Az erdélyi magyar költészet, akár csak a múltban, azt példázza a jelenben is, hogy az irodalom nemcsak szó és grammatika, ahogy Kosztolányi híres versében a zászló nemcsak „bot és vászon”. Az erdélyi magyar költészet művészet és erkölcs, az egyéni lét metafizikai értelmezése, ugyanakkor egy emberi közösség vallomása és üzenete, amely az egyetemességet ostromolja, a nagyvilág előtt tesz tanúságot egy nép élni akarásáról, küzdelmeiről, és a nemzetek közösségének lelkiismeretét szólítja meg.

Kategória: Sétatér

Denumire autor: Pomogáts Béla

Látó Szépirodalmi Folyóirat